

BÍRÓ FERENC SZERK. 2005: TANULMÁNYOK A MAGYAR NYELV ÜGYÉNEK 18. SZÁZADI TÖRÉNÉTÉBŐL

BUDAPEST, ARGUMENTUM KIADÓ, 303 LAP

BÜKY LÁSZLÓ

A kötet a szerkesztő, Bíró Ferenc bevezetőjével indul (7–21). A felvilágosodás korának magyar irodalma – úgy látja a szerző – az elmúlt időszak kutatásai alapján alighanem még jelentősebb kapcsolatban van a nyelvvel, mint korábban általában tartották. Az irodalom ebben a korban írott dolgok összessége, az *irodalom* szó és műszó még meg sem született, de még a *literatura* sem használatos (majd csak jócskán 1780 után), „tudományok”-ról beszélnek a kor írói. A XVIII. század második felében (a korábbi időszakhoz képest) megnő az irodalom rangja, Bíró Ferenc úgy látja, hogy „[...] a magyar nyelv azért kapott különleges jelentőséget [...], mert ebben az időben elindult egy olyan folyamat, amelynek során a Magyar Királyságban korábban uralkodó közösségfogalmak jelentős átalakuláson mennek át” (8). Nyugat-Európához hasonlóan alakul nálunk is a helyzet, a *natio hungarica* fogalma nemcsak a magyar nemesi nemzetet jelenti, hanem a magyarországi rendek által alkotott nemesi nemzetet. Így a magyar nemzet fogalma „[...] egy több nemzetiségű királyság szintén több nemzetiségből álló nemességét jelenti [...]” (9). A királyság intézményéhez kapcsolódott a hungarustudat, amely független lehet az országlakos nyelvi hovatartozásától. A Bod Pétertől való megállapítás tanúsítja ezt, mely szerint nem sajnálható a magyar nevezet a száz, a tót nemzetből való tudósoktól sem. A latin nyelv a különféle népcsoportok egyenragúságát biztosítja, segíti a különféle kulturális-nyelvi közösségek közötti kapcsolattartást. (A Magyar Királyság lakóinak többsége nem volt magyar anyanyelvű.) A rendi gondolkodásmóddhoz tartozó *natio hungarica* eszméje, az abszolutizmusra támaszkodó hungarustudat elhomályosulásával elsősorban a nyelv által meghatározott nemzet fogalma került lassacskán előtérbe. „A nyelvi és kulturális tények által meghatározott nemzet fogalma a század második felében az adott társadalmak belső életében jut szerephez” (14) – állapítja meg Bíró. Hazánkban is ekként nyer a *natio hungarica* és a hungarustudat fogalmaival szemben nagyobb teret „[...] az a nemzeteszme, amelynek legfontosabb, mert konstruktív mozzata a nyelv” (17). Bíró Ferenc bevezetőjéből mindössze az hiányolható, hogy nem szól legalább érintőlegesen a fentebb leírt változások kapcsán azokról a társadalmi-gazdasági változásokról, amelyek nélkül a magyar nyelv jelentőségénövekedése nem következett volna be.

Balogh Piroska és Szilágyi Márton nyitja a sorjázó tanulmányok sorát „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est” – Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről címmel a latin nyelvű folyóirat 1790 és 1793 közötti számait feldolgozva (23–69). A szerzők két egységben kilenc tárgykörre bontották

vizsgálódásukat (A magyar nyelv helyzetét és a nyelvművelés ügyét áttekintően tárgyaló megnyilatkozások; A magyar nyelvű színjátszás ügye; A magyar nyelv és az oktatási rendszer; A magyar nyelv és a tudományok; Magyar nyelv és magyar irodalom; A magyar mint hivatalos nyelv; A magyar nyelv a hétköznapi életben; A magyar nyelv jelentőségéről – latinul). A dolgozat második része az Ephemerides Budensesnek a vizsgálatra választott számainak 488 recenzióját tekintik át (mégpedig nagy részletességgel: a kiadott művek helyét, a kiadókat, a műfaji és témamegoszlást táblázatokkal is szemléltetve). – A kilenc tárgykört jellemző cikkek, írások, amint a szerzőpáros mondja is, nem csupán az Ephemerides Budenses szerkesztőinek, hanem a körjük csoportosuló értelmiségi körnek véleményét tükrözik. Ezért az egyes tárgykörök kapcsán a tanulmányírók rendre összefoglalják és mértéktartó módon értékelik az általánosítható vagy annak látszó nézeteket. A magyar nyelv jelentőségéről – latinul című (mondhatni: egységzáró) részben szövegelemzéseik révén megállapítják, hogy a folyóirat a magyar nyelv minél szélesebb körű magyarországi használata mellett áll, s a magyar nyelvhasználat megvalósításához bizonyos mértékig programkövető is (57).

Margócsy István *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskolázásban* című tanulmánya a XVIII. századi magyarországi kultúra általánosan latin nyelvű közegében mutatja meg a magyar nyelvhasználat felé vezető nyomokat és utakat (71–151). Az iskolai oktatást a latinság kizárólagossága jellemzi. A magyarországi értelmiségi körökben a latin nyelv használata minden területen természetes; a századvégen lesz, 1791-től a pesti egyetemen a magyar nyelvnek tanszéke. A latintanítás állapota egyébként, amint Margócsy rámutat, nem volt megfelelő ahhoz, hogy a hivatali és a tudományos élet igényeit kielégítő tudást adjon (78). A latin iskoláztatás a kortárs világban szükségesnek látszó modern ismeretek átadására sem törekedett. A szerző (egyebek mellett) Orczy Lőrinc 1760-ban kelt ódájával is bizonyítja ezt. Mindez erősítette az anyanyelv használatát kívánó nézeteket, amelyeket Margócsy rendre és alaposan bemutat. A század közepétől egyre több nyoma adható a magyar nyelvvel való rendszeres és tantárgyszerű foglalkozásnak, majd az 1777-beli Ratio Educationis alapfokon kötelezővé tette az anyanyelvi oktatást, illetőleg számos kérdésben engedményeket tesz és lehetőségeket ad a gimnáziumokban, önképzőkörökben a hazai nyelvnek (108). Margócsy István rámutat, hogy „[...] rendkívül feltűnő, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek nagy nyelvi-ideológiai mozgalma, a Bessenyei-féle nyelvi-tudományos megújulás programja [...] mennyire mellőzi az iskolai nyelvoktatás kérdését, s csupán egy vonatkozásban foglalkozik az iskoláztatással: az egész oktatás nyelvét, minden tudomány előadásának módszertanát akarja egy csapásra, minden módszertani előkészület nélkül magyarrá tenni [...]” (111). Révai Miklós majd tanszékfoglaló beszédében azt mondja, hogy „nyelvünk semmiben sem szenved hiányt” (114), általános vélekedés volt (így goldolkodott Batsányi, Bessenyei, Révai), hogy tudós intézményeket kell felállítani, amelyek a „tökéletes” grammatika és a „teljes” szótár megvalósulását segítik (115). Földi János egy kéziratban maradt munkájában le is írja: „A Nyelvkönyv leginkább tudósoknak való” – idézi Margócsy, hangoztatva, hogy a megírandó és megírott grammatikáknak „[...] legfontosabb tulajdonságuk a normatív szabályozottság, az egységesség [...]” (116). Vályi András, az első tanszékvezető szerint is külön-külön terület a

nyelvművelés és a nyelvoktatás, amelyek közül az előbbit tartja szükségesebbnek (118). Vályi „[...] a nyelvművelésbe beleértette a nemzet kultúrájának minden elemét”, hasonlóképpen mások is, sőt – mutatja ki Margócsy – lassan többek szerint nem csupán az írás, a tudomány, a literatúra, hanem minden az anyanyelvtől függ, az iparosodástól a kereskedelmen át a filozófiáig, Hajnóczy József ilyen tartalmú törvényjavaslatot is készít. Nagyobb csoportot alkotnak azok, akik az ország nem magyar anyanyelvű lakosait kívánják a magyar nyelvre megtanítani, így tartja Bessenyei György is. Harmadik csoportba veszi Margócsy azt a lehetséges stratégiát, amelyet képviselői a nyelvet mint olyant tudományos és esztétikai szempontú kutatási tárgynak tartják, voltaképp az oktatást illetően Révai Miklós az, aki „[...] mikor elfoglalta az egyetemi tanszéket, kizárólag a nyelv tudományos analízisének szentelte saját munkásságát és a tanszék funkcióit is [...]” (123). Révai voltaképpen szaktudósokat képezett (volna), akikre (mai kifejezéssel) nem volt kereslet, nem beszélve arról, hogy többeket riasztott a grammatika felsőbbrendűségét valló nézete. – A tanulmányíró Kazinczy és Bessenyei gondolataival zárja, előbbi „vezérfonalként az írónak szabad önkényét hirdeti meg” (124), utóbbi szerint „nem az intézményesítéstől kell várni a nyelv, az irodalom és a gondolkodás kifejlését” (126). Margócsy István véleménye, hogy ezeknél többet ma sem mondhatni a nyelvoktatás (és az irodalmi nyelv) kiépüléséről.

A tanulmányhoz szerzője részletes adattárat mellékel az iskolai nyelvoktatás történetéhez (128–46), a XVIII. század magyar nyelvű tankönyvek vagy iskolában használatos könyvek felsorolása is segítheti az érdeklődő olvasót (147–50) a század magyarországi gimnáziumainak felekezeti és szerzetesrendek szerinti összesítésével (150–1).

Pintér Márta Zsuzsanna munkáját, a Magyar nyelvűség a 18. század színmű-irodalmában címűt (153–206) a magyar dráma- és színház történet meglehetősen gazdag korszaka készítette vizsgálódásra; az iskolai színjátszás, a hivatásos magyar és német színjátszás, a főúri amatőr színjátszás és a kastélyszínházi élet egyszerre él. A tanulmány az iskolai színjátszás magyar nyelvűvé válásával, a magyar nyelvű jezsuita, piarista, ferences és minorita színjátszással foglalkozik, de kitér a pálos és egyéb középiskolákra is, hasonlóképp a szemináriumok színjátszására. Külön részben taglalja a magyar nyelvű protestáns (evangélikus, unitárius, református) iskolai színjátszást (178–83). A magyar nyelvű drámafordítói, drámakiadói program az 1770-es évektől az 1790-es évekig című rész után a hivatásos színjátszás kezdeteinek és intézményesülésének bemutatása következik (191–205). Az első magyar hivatásos társulatnak készült 1792. december 19-i szabályzat kapcsán a színjátszás (szak)szókincsére vonatkozó áttekintés is van, így a ’színész’ jelentésű *szín-játszó*, a *színész nő* stb.

Csörsz Rumen István Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840) címmel közöl tanulmányt (207–60). A közköltészet „[...] elsődleges [...] irodalmi réteg, mely az oralitás és tudatos irodalmi kánonok között húzódik” (207) – tartja a szerző, s az ebben meglehetősen nemzetközi cserefolyamatokat vizsgálja. A tanulmányt elindító, meglehetősen tömör rész (207–11) jól összefogja a problémákat, amelyek alapján témáját tárgyalja. Némileg érthetetlen, hogy e kis részben hemzsegnék a főleg(nek mondható) idegen szavak, illetőleg szakmai zsargonok és divatkifejezések; tucatnál több van például a 208. és 209. lapon az *auchton*-tól az *alternatívá*-ig,

felvállal, egyfajta (2x) stb. Először a latin nyelvű és a latinnal kevert magyar közköltészet anyagával foglalkozik a szerző; fontos réteg ebben a diákköltészet, amelyben a középkori vágáns irodalom hatásnyomai lelhetők föl. A kevertnyelvű diák költemény mint olyan majd Petőfi lírájában is jelentkezik (Deákpályám). A tanulmány ezután sorra veszi a szlovák–magyar, a román–magyar kapcsolatú közköltészet darabjait, melyeket idézetekkel mutat be. Helyenként részletesebb elemzések vagy elemzésvázak vannak, például Zrunek György, ferences barát Edmund Pascha pásztormise-fordítása, -átdolgozása kapcsán a verstani viszonyokat taglalja (224). A közköltészetünkben lévő német hatásokról anyagihiány miatt kevesebbet tud szólni a tanulmányíró (245–50). Figyelemre méltó érdekesség: „A német mint zsánerfigura [...] megmarad a gúny cél-táblájának, a bátor magyar katona ellentétének [...]” (250). Az efféle etnikus sztereotípiákról külön részben ír Csörsz Rumen István (Nyelv és nemzetiség a humor tükrében, 250–6). „A nyelvi humorral fűszerezett etnikus csúfolóink közös vonása [...], hogy valamennyiüket magyarul fogalmazták, s megérteni is magyarul lehet őket. [...] a más-ik nyelv nem több egy álarcnál, mely mögül a hős kétségbeesetten pillogat az elérhetetlen magyar identitás felé (sokszor szó szerint ezt emlegetve!) A szlovák, a román, a német, a cigány, az olasz, a zsidó, a görög szavak többnyire nyelvtani hibákkal, mindenféle egyéb halandzsával összekeverve, szervetlenül fityegnek a magyar szintaxison, beleprésselve a kényelmetlen versformákba” – állapítja meg számos példadarab bemutatása alapján. (251) – Csörsz Rumen István összefoglalásként elmondja, hogy ugyan a nyelv az identifikáció elsődleges eszköze, a közköltészet kéziratos anyaga nem vizsgálható sem a (később kialakuló) nemzetkonceptió alapján, sem esztétikai minőség alapján. Ezzel a lírával „[...] a hallgató vagy olvasó megpróbálkozhat saját környezetének toposzként [való] látásával” (257).

A kötet utolsó tanulmánya Soós Istváné: II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország (261–301). A latin helyett a német nyelvet (mint *monarchica lingua*) a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban használni rendelő királyi parancsolat országos felbuzdulást és ellenállást váltott ki. Az uralkodó által holt nyelvnek nyilvánított latin kiiktatási szándékával a király a magyar vármegyék felterjesztései szerint a nemesség előjogait, a nemesi szabadságot, a rendi alkotmányt, az egész magyar nemzetet sérti. Soós István tüzetesen bemutatja a vármegyei felterjesztések és más tiltakozások álláspontját. A latinhoz való ragaszkodás mellett kiútként és végszükségben a magyar nyelv (mint *lingua nativa* vagy *lingua materna*) használati lehetősége jelenik meg. Az Esztergom vármegyei rendek szerint nincs dicsőségesebb dolog az emberi nemre nézve annál, mint az, hogy saját nyelvét használja; a „nyelvében él a nemzet” kifejezése is megtalálható felterjesztésükben (279). A vármegyei és városi közvélemény egésze a latin mellett áll, ennek érvrendszerét részletezi a tanulmányíró (286–90), s újfent rámutat, hogy a rendek voltaképpen veszni látják a latin használatának eltörlésével a „jogokat, törvényeket, szokásokat és szabadságokat” (289). Soós összeszámolja a felterjesztéseket álláspontjaik szerint, s harminchét a latin párti, húsz a magyar nyelvet javasoló vármegye, köztük vannak elsősorban az 1790-ben a nemzeti mozgalom élharcosaivá váló északi-, északkelet-magyarországi vármegyék. A tanulmány egésze alátámasztja a tényt, hogy „A rendek passzív ellenállása, a német nyelv

nem-, illetve kényszeredett tanulása [...], a hivatali ügyintézés nehézkessége, a rendelkezés hatástalansága miatt az alig hat esztendő «megélt» nyelvrendelet látványosan »megbukott« (301); és hogy a nemzeti nyelv szerepkörének lassú kibővüléséhez közvetve II. József nyelvrendelete is hozzájárult.

Megemlítendő, hogy némely tanulmány nyelvezetében – amint már fentebb volt róla szó – (helyenként) meglehetősen elüt a kötet egészétől. Bizonyos szakmai zsargon túltengése tapasztalható, és köznyelvi-publicisztikai sablonok is föllelhetők. Különösen Balogh Piroska – Szilágyi Márton tanulmánya tartalmaz efféléket. Például említhetők: a *kontextus* szó használata (28, 29, 35, 40, 51, 58 stb., s van még *kontextualizál* is: 32), a *narrativa* és kapcsolatai: *bukásnarratíva*, *színésznarratíva*, *színház-ügy narratívája* (38, 38, 39, 41 stb.), az *alapvetően*, a *disszkusszió*, az *egyfajta* (33, 39, 59 stb.) az *olvasat* (29, 59 stb.), az *összeségében* (46), a *túlinterpretálás* (33), az *egyértelmű(en)* (49, 53 /2x/, 54, 64 stb.; ez a divatszó másutt is az olvasó elé ugrik a kötetben (18, 214, 262, 278, 286, 293 stb.) és hasonlóképp az *ügy tűnik* (61, 63 /2x/) és a *téma megközelítése* (126) sablon. Vannak jócskán körülményeskedő megfogalmazású helyek („A diszkusszióra okot adó vonatkozásokat [...] látsenszen hagyó, alapvetően az ismétlés és a példák meggyőző erejére támaszkodó szövegalkotó magatartás jellemezte e tematikus csoport szöveghelyeit”, 53). Az *általánosan elfogadott* (205) fajtájú szerkezetek vagy az ikes igék igénytelen használata (*változzon* ∅: *változzék*, 9; *történjen* ∅: *történjék*, 268), a *lásd!*-nak *Ld.* (∅: *l.*, *L.*, 86, 270 és passim) rövidítése is kifogásolható. Bár a kötet egészében is föllelhető még a *trend* (17), a *nem igazán* (14), az *ami* és az *ő* névmás zavaró használata (280; 271: „A sort [...] Nyitra vármegye nyitotta meg. Őt Komárom követte”), a *karakter* a *betű(hely)* 'N' helyett (24). Szerkesztési szeplőknek tekinthetők a kötetben az egyedi címeknek újabban divatozó (anglomán?) minden elemében nagybetűs kezdése (*Régi Magyar Drámai Emlékek*: 161, 204; *Régi Magyar Költők Tára*: 207, 260; *Sziveket Újító Bokréta*: 236, de van *Sziveket újító bokréta* is: 260). A hivatkozásokban fölösleges bőkezűséggel bánt a kötet a vesszőkkel és talán a dőlő betűkkel is („TESz, 2, 273.”: 204; „Wellmann, i. m., 54.”: 196). Ezekon kívül még több idetartozó dolog volna idézhető, amelyeket gondosabb szerkesztéssel mederben lehetett volna tartani.

A kötet érdemi egésze jól szolgálja a magyar nyelv ügyét a XXI. században azal, hogy a fentiekben bemutatott áttekintést megtette.